

Boekbespreking

Merlijn Hurx

E. Gerritsen

Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen.

De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek

Zwolle (Waanders) 2006, 287 pp.

Vreemd genoeg bestaan er maar weinig architectuurhistorische boeken die de eigenlijke productie van architecten, namelijk architectuurtekeningen, als zelfstandig onderwerp behandelen. Het Nederlandse standaardwerk op dit gebied van de architectuurhistoricus Ruud Meischke, een artikel over het architectonische ontwerp in de late middeleeuwen en de zestiende eeuw (1952), was lang een uitzondering.¹ Het boek *Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen* is de handelseditie van het proefschrift van Elske Gerritsen (Universiteit Utrecht 2004) dat dit gat verder opvult. In vier rijk geïllustreerde hoofdstukken komen zowel de tekeningen als de makers daarvan uitvoerig aan bod. De auteur heeft een aanzienlijke hoeveelheid zeventiende-eeuwse tekeningen bestudeerd, waaronder ook minder bekende exemplaren. Het onderzoeksveld is beperkt tot de civiele architectuur, maar daartegenover staat dat alle typen van de totale tekenproductie geanalyseerd worden, dat wil zeggen van schetsontwerp en presentatietekening tot bestektekening.

Zoals van een goed proefschrift verwacht mag worden vormt het boek niet slechts een ontsluiting van de diverse geraadpleegde collecties tekeningen. Er is naar gestreefd de ontwikkeling van de architectuurtekening te verklaren door die te koppelen aan wijzigingen in de verantwoordelijke groepen ontwerpers en veranderingen in de ontwerp- en bouwpraktijk. Drie factoren worden hieraan gekoppeld: een grotere diversiteit aan ontwerpers, een stijgende interesse van de opdrachtgevers voor architectuur en de groeiende kloof tussen ontwerpers en uitvoerders, waardoor de tekening als communicatiemiddel steeds belangrijker werd. Een bijzondere rol is weggelegd voor de schilderarchitecten die hun opleiding buiten de bouwambachten genoten, met als spil Jacob van Campen.

In het eerste hoofdstuk wordt de opkomst geschetst van nieuwe ontwerpersgroepen in de zestiende eeuw, die gesterkt door hun intellectuele bagage en kennis van de klassieke vormentaal

beter inspeelden op de veranderende vraag van de opdrachtgever. Het waren niet alleen de steenhouders, maar ook landmeters, goudsmeden, beeldhouwers en schilders die zorg droegen voor het architectonische ontwerp van topopdrachten. Het nieuwe begrip *architect* dat in deze periode opduikt, wordt verbonden aan het begrip vrije ontwerper: iemand die los staat van het traditionele bouwvak en die niet gebonden is door de beperkende regels van de gilden. Het hoofdstuk geeft een helder overzicht van de status quo van het onderzoek en biedt een goede inleiding voor de rest van het onderzoek.

Het tweede hoofdstuk stelt de vraag of er in de zeventiende eeuw een eenduidig profiel ontstond van het ontwerpersvak. Hoewel er in de theorievorming in de Republiek een duidelijk beeld bestond van de kwaliteiten van de architect, ontwikkelde de professie van architect zich niet tot een apart beroep. Het ontbreken van een georganiseerde opleiding vormde daarvan een belangrijke reden. Net als in de zestiende eeuw bestond er een grote diversiteit in ontwerpers, waarbij slechts de toplaag van schilderarchitecten, die zich volledig gespecialiseerd had in het maken van ontwerpen, het best beantwoordde aan de theoretische formulering. Het merendeel van de architectuur werd nog steeds ontworpen door uit het bouwvak afkomstige ambachtslieden. Desondanks bestond er in de praktijk wel consensus over de betekenis van de term *architect*, namelijk iemand die theoretisch geschoold was, waaronder ook tekensvaardigheid gerekend werd.

De hoofdstukken drie en vier gaan meer over de tekeningen zelf en beslaan samen het grootste deel van het boek. Het derde hoofdstuk gaat in op de functie van de tekening als communicatiemiddel tussen ontwerper, opdrachtgever en uitvoerder en het belang ervan in het proces van planning en uitvoering. De auteur constateert een toenemend gebruik van tekeningen in de zeventiende eeuw. Bovendien nam ook het belang ervan ten opzichte van geschreven bestekken toe. Bij de

voorbereiding van een complex gebouw werd niets aan het toeval overgelaten en werden bijna alle onderdelen exact uitgewerkt op papier.

In het laatste hoofdstuk staat het uiterlijk van de tekeningen centraal. Het valt uiteen in twee delen, namelijk een deel over de gebruikte projecties en systematische samenhang tussen opstand, plattegrond en doorsnede en een deel over de daadwerkelijke totstandkoming van de tekening. Voor de veranderingen in projectie en de samenhang tussen opstand, plattegrond en doorsnede wordt de invloed van de afbeeldingen in de Italiaanse traktaten en de praktijk van de landmeetkunde genoemd. Deze strikte manier van afbeelden leidde tot een standaardisering van de architectuurtekening in de zeventiende eeuw.

In het tweede deel is nagegaan hoe tekeningen in de praktijk werden gemaakt. De schetsfase is niet behandeld, omdat hiervan geen tekeningen uit de zeventiende eeuw zijn overgeleverd. Interessant is de bespreking van de manier waarop presentatietekeningen gemaakt werden. Deze kwamen tot stand door het gebruik van een eenvoudig assenstelsel, waarbij in hoofdzaak werd gewerkt met concrete maten in voeten en duimen. Met deze constatering brengt Gerritsen een belangrijke nuancering aan in de veronderstelling dat men in de zeventiende eeuw voor het ontwerpen gebruikmaakte van een systeem van geometrische constructies. Zij veronderstelt dat deze door Jan Terwen en Koen Ottenheim beschreven ontwerpprincipes waarschijnlijk wel als theoretisch model hebben gediend bij de conceptualisering van een ontwerp, maar dat bij het maken van de presentatietekening de vertaalslag van geometrische constructie naar reële maten al gemaakt was. De reden hiervoor ligt voor de hand, aangezien deze tekeningen ook door de uitvoerder werden gebruikt, die daaruit exacte, bruikbare maten moest kunnen aflezen.

De laatste interessante constatering van het hoofdstuk is dat de Nederlandse ontwerppraktijk in de zeventiende eeuw uitzonderlijk is in het aan-

brengen van kleur in de tekeningen. Als mogelijke bron voor het typische kleurgebruik wordt verwezen naar het kleuren van kaarten door landmeters.

Het boek van Elske Gerritsen is alleen al de moeite waard door het grote aantal afbeeldingen van de tekeningen. De auteur heeft diepgravend onderzoek verricht en verliest zich gelukkig niet in details. De opzet van het boek is helder en het taalgebruik soepel. Goed is ook dat de aanlevering van veel nieuw bronnenmateriaal (zowel in beeld als in geschrift) samengaat met een ruim blikveld, dat zelfs ver over de grenzen heen reikt. De ontwikkelingen die geleid hebben tot de 'standaardisatie van de tekening' zijn nauwgezet te volgen.

Op enkele punten roept het werk van Gerritsen echter nog vragen op. Men had een kritischer houding ten opzichte van het artikel van Meischke mogen verwachten. Bepaalde stellingen in dit artikel uit 1952 zijn inmiddels toe aan een herziening. Met name over de verschuiving van steenhouders naar schilderarchitecten als topontwerpers lijkt het laatste woord nog niet gesproken. De veronderstelling dat lieden uit het bouwvak per definitie minder goed konden beantwoorden aan de nieuwe vraag van de opdrachtgevers dan de schilders, is onbevredigend. In de eerste plaats hadden enkele Brabantse steenhouders het in de zestiende eeuw succesvol tot hoveling geschopt. In de tweede plaats waren de Italiaanse voorbeelden, Palladio en Scamozzi, oorspronkelijk ook afkomstig uit het steenhoudersmilieu. Men moet oppassen bij dergelijke tegenstellingen waarbij de neiging bestaat steenhouders gelijk te stellen aan uitvoerende ambachtslieden met een conservatieve aanleg. Er kunnen wellicht ook andere redenen aangewezen worden die een verklaring geven waarom steenhouders minder tot de toplaag van ontwerpers gingen behoren. In de Noordelijke Nederlanden bestond sowieso een beperkte traditie wat betreft het steenhoudersvak. Zo waren er in Holland in de zestiende eeuw nauwelijks metselaars- of steenhoudersgilden, terwijl bijna elke

stad wel een groot gilde van timmerlieden bezat. Een onderzoek waarin een meer sociologische en economisch-historische benadering gekozen wordt, zal mogelijk een ander licht op deze problematiek werpen. Men zou bijvoorbeeld na kunnen gaan of de hoogte en manier van belonen voor het leveren van tekeningen veranderden; kreeg men slechts uurloon betaald of bepaalden expertise en artistieke kwaliteiten de prijs?

Het zou verder interessant zijn om juist opvallende continue kenmerken in het ontwerp- en bouwbedrijf verder te onderzoeken. In de vijftiende eeuw was de bouwwereld al behoorlijk gespecialiseerd en in veel gevallen was de ontwerper niet permanent op de bouwwerf aanwezig. Het voert hier te ver om daarop in te gaan, maar men zou zich af kunnen vragen welke strategische overeenkomsten er bestonden om communicatieproblemen te voorkomen gedurende de vijftiende, de zestiende en de zeventiende eeuw. Zo ben ik benieuwd wat te destilleren valt uit een vergelijking tussen de ontwerpen van Alart Duhamel voor een monstrans en baldakijn (nu in Wenen), waarbij een aangezicht en een deel van de doorsnede op dezelfde schaal zijn weergegeven (opgemerkt door Krista De Jonge), en de standaardisatie zoals die door Gerritsen zo goed omschreven wordt.²

Echter om tot een kritische beschouwing van deze problematiek te komen zou een omvangrijk en nieuw onderzoek ondernomen moeten worden, wat grotendeels buiten de gekozen vraagstelling valt. Dit doet weinig af van de sterke argumentatie van het boek, dat in de boekenkast van elke architectuurhistoricus thuis behoort. Hoewel het boek gestoeld is op een stevige academische traditie, is het zowel in onderwerp als in vorm geschikt voor een breder publiek. Met name voor architecten levert het interessant materiaal op; immers nog steeds vormt de tekening het belangrijkste medium van de architect. Daarnaast gaat de aandacht uit naar een beroepsgroep die mogelijk als eerste in de Nederlandse geschiedenis geheel kon leven van het maken van ontwerpen.